

De route tussen de regels

Anne Remijn, **Rouwen tussen eb en vloed**

Groningen, Eigenzinnig, 2019
ISBN 978 94 6390 013 3

Michiel de Ronde, **Leven in verhalen.
Begeleiden met mythen, sprookjes en
gedichten rond vragen op de levensweg**

Utrecht, Eburon, 2019
ISBN 978 94 6301 275 1

Vroukje Tuinman, **Lijfrente**

Amsterdam, Cossee, 2019
ISBN 978 90 5936 863 7

Eric de Rooij

HET HOORT BIJ een geestelijk verzorger om met verschillende soorten teksten te kunnen werken, niet alleen filosofische of religieuze maar ook literaire. Vooral de functie van poëzie in ons werk verdient meer aandacht. In dit essay verken ik aan de hand van dichtbundels van Vroukje Tuinman en Anne Remijn en het leerboek *Leven in verhalen* van Michiel de Ronde de praktische rol die poëzie kan hebben – op microniveau, in individuele begeleidingen en op het macroniveau van de organisatie. Interessant is met name de functie van poëzie bij het ondersteunen van zelfreflectie.

Wat een gedicht losmaakt

Lijfrente, de meest recente bundel van Vroukje Tuinman, gaat over het eerste jaar na de dood van haar partner, de dichter F. Starik. Het is een onthutsende bundel waarin het rouwen – alle gevoelens en gedachten die een nabestaande kan hebben – op de millimeter wordt gevolgd. Een van de opvallendste gedichten van Tuinman is het volgende:

De dichter won met *Lijfrente* de Grote Poëzieprijs 2020. Het commentaar in het juryrapport is voor ons interessant: ‘Deze bundel levert troost op’, zegt de jury, maar ook: ‘Gebruikswaarde is voor goede poëzie zeker geen voorwaarde en wordt zelfs een beetje verdacht gevonden.’ De gebruikswaarde van poëzie staat in het werk van de geestelijk verzorger juist voorop. Poëzie is hulpmiddel voor troost, voor ondersteuning, voor verdieping. Bij het lezen van het gedicht *Condoleancekaarten* dacht ik – alsof het een tweede natuur is – ook meteen aan de toepasbaarheid in ons werk.

Eerst werd ik geraakt, dacht terug aan de kaarten die ik mocht ontvangen na de dood van een geliefd familielid, en aan de kaarten die ik zelf heb geschreven aan vrienden en familie, maar ook ‘professioneel’ aan nabestaanden van overleden bewoners. Ik bedacht dat het schrijven nooit op de automatische piloot kan en dat ik pertinent nooit een kaart kies met voorgedrukte tekst of een landschap, omdat ik daar (als ontvanger) zo slecht tegen kan; voorgedrukte woorden zijn lege woorden,

Condoleancekaarten

Ik heb de meeste enveloppen opengemaakt,
overwogen met de kaarten te kwartetten.
Mag ik van jou van de paardenbloempluizen die parse
waar bijna niks meer aan zit? Dan wil ik van jou van de
leliën de waterlelie, voor bij mijn daglelie en mijn trompet.
Er zijn bruggen over allerhande wateren, zonsop- en
-ondergangen en plaatjes die iets onduidelijks bedoelen.
Het Wenen van de jaren twintig, twee meisjes op het strand,
pandaberen en konijnen (nooit tegelijk), een half geverfde schuur.
What's he building in there? zou jij hebben gevraagd.
Sommigen namen per ongeluk een stralend blij zegel.
Er zijn ook vier berichten van de posterijen zelf,
die klagen dat er oeps, te weinig is geplakt. Of ik even
kan bijbetalen. Alsof ik heb gevraagd om al die bossen
zonder blaadjes, alle voorgedrukte letters.
'Zo veel wat we voelen, zo weinig wat we kunnen zeggen.'

afgebeelde landschappen zijn lege landschappen.

Vervolgens dacht ik aan de deelnemers van mijn gespreksgroep. Wat zou dit gedicht een mooi onderwerp van gesprek zijn. Iedereen schrijft rouwkaarten, worstelt daarmee; en iedereen ontvangt rouwkaarten, weegt de woorden van de afzender. Wat vinden de deelnemers van al die soorten kaarten? Kiezen ze juist wel voor een kaart waarin je alleen je naam hoeft te zetten? Bewaren we de kaarten of gooien we ze na een poosje weg? De eerste vragen die opkwamen ... De belangrijkste vraag: waar cirkelen onze gedachten omheen bij het lezen van *Condoleancekaarten*? Wat lezen we tussen de regels? Wellicht iets over de hypergevoeligheid die je hebt als rouwende. Alles komt ongefilterd binnen, de huid is dun. En daarmee maak je de cirkel rond: je beweegt van eigen gedachten naar mogelijke vragen in de gespreksgroep, om terug te keren naar het gedicht, de bedoeling van de dichter.

Poëzie doet op mij een bijzonder appel, als persoon en als professional. Het gedicht als kunstwerk dat troost biedt, herkenning, verwarring, dat het onzegbare zegt, maar dat, op het juiste moment geïntroduceerd,

ook als instrument geldt in het gesprek met een bewoner of cliënt om de route tussen de regels met elkaar te bewandelen. Vaak een preciaire of delicate onderneming. Op het microniveau van het geestelijk werk krijgt het gedicht een brugfunctie naar beleving, herinnering en betekenisgeving – de individuele spiritualiteit. Dat laatste is ons vak, de bijvangst waar de dichter bij het schrijven geen rekening mee hoeft te houden, maar die hij of zij wellicht wel ambieert: dat de lezer tussen de regels leest en de eigen verbeelding activeert.

Zelfreflectie

Leven in verhalen van Michiel de Ronde biedt enkele prachtige praktijkvoorbeelden van hoe verhalen, sprookjes en gedichten de reflectieve dimensie in een begeleiding kunnen verdiepen. Het verscheen bij het afscheid van Marianne Banning-Mul, lange tijd de spil in de Master Begeleidingskunde in Rotterdam. In acht hoofdstukken legt De Ronde het belang uit van 'mythen, sprookjes en gedichten rond vragen op de levensweg' in de begeleiding van studenten of cliënten. Daarbij moet je als onbevangen lezer wel even wennen aan het vakjargon dat de auteur gebruikt (zoals 'gesitueerde identiteit', 'transitioneel' en Gadamer's 'herme-

neutische cirkel'), maar eenmaal daaraan gewend, verrast juist de toepasbaarheid van het boek.

Het meest praktisch is het hoofdstuk waarin De Ronde vertelt over hoe hij aan de hand van het Bijbelverhaal over Jozef wandelcoaching aanbiedt. Er wordt met een groep deelnemers een fysieke wandeling gemaakt. Deze wandeling wordt op vijf momenten stilgezet aan de hand van het verhaal van Jozef. Zijn levensweg wordt inspiratie om met elkaar in gesprek te gaan over 'afkomst', 'vertrek', 'beproeving', 'bevestiging' en 'betekenis'. Het verhaal is dan een 'betekenisvol kader' waarin deelnemers de beproevingen en uniciteit van de eigen levensweg met elkaar delen.

Waar het bij De Ronde vooral om gaat, is het vergroten van de kwaliteit van de zelfreflectie. Dat is voor hem geen trucje of een vaardigheid die je zomaar kunt toepassen; hij heeft een uitgesproken aversie tegen reflectieverslagen die tegenwoordig in het onderwijs geschreven worden (p. 135). Voor hem staat bij zelfreflectie juist iets anders op het spel. Zelfreflectie omschrijft hij als 'de beweging van het zich naar binnen keren, stilstaan bij het innerlijk, dat wat zich bij ons onder de waterspiegel bevindt' (p. 138). Het is het eerste antwoord van De Ronde op de vraag wat zelfreflectie zou moeten inhouden. Daarnaast is er ook eerder sprake van overgave dan van actie, gaat het om het creëren van innerlijke ruimte, met als doel 'het laten stromen van het bewust ervaren en innerlijk waarnemen, zonder zelfveroordeling' (p. 140).

Om zelfreflectie te bevorderen, moeten we bereid zijn 'om dat wat zich niet in woorden vangen laat, te erkennen en te beamen, te waarderen en te voeden' (p. 143). Dit laat De Ronde in twee hoofdstukken zien, als hij aan de hand van poëzie van Martinus Nijhoff – waarvoor hij een zwak heeft – woorden aan de kwaliteit van zelfreflectie geeft. 'In de kern blijkt het vooral een receptieve activiteit te zijn, waarbij de per-

soon stilstaat bij dat wat er in hem omgaat' (p. 133). Dit kan een volstrekt individuele aangelegenheid zijn, van elke lezer van poëzie, maar als begeleider kun je zelfreflectie ondersteunen door een gedicht aan te reiken. Je cirkelt dan om het geheim van de ander en soms gloort er dan een moment van woordeloos inzicht – dat wat in poëzie tussen de regels staat. Ook al is het een cliché: 'Zoveel wat we voelen, zo weinig wat we kunnen zeggen.'

Gereedschapskistje

Het voorgaande is voor geestelijk verzorgers natuurlijk niet nieuw. Toch is *Leven in verhalen* een goede aanleiding om stil te staan bij de rol van poëzie in de uitoefening van ons vak. In het register van *Nieuw handboek geestelijke verzorging* vind je wel woorden als 'gebed', 'afscheidsritueel' en 'symbool', maar 'poëzie' en 'gedicht' ontbreken (Doolaard, 2015). Overigens, ook 'psalm' is geen trefwoord. Niet dat psalmen of gedichten helemaal niet in het handboek aan de orde komen. Integendeel, ik sla het boek open en lees toevallig al enkele regels uit een gedicht van Vasalis. Misschien hoort poëzie zo standaard in het gereedschapskistje van de geestelijk verzorger dat, wanneer het vak ter sprake komt, een van onze belangrijkste instrumenten om de ander op verhaal te laten komen, geen eigen trefwoord verdient.

Ik opende dit essay met een voorbeeld van de inzet van poëzie op het microniveau van ons werk in begeleiding en groepswork. Tijdens de coronacrisis en de lockdown van verpleeghuizen in april en mei 2020 werd ik mij er weer van bewust hoe belangrijk poëzie kan zijn in ons werk, zeker op momenten dat het spannend wordt en je nog meer dan anders met lege handen staat. Op LinkedIn las ik dat collega Bas van der Sijde een lichtpuntjeskalender had samengesteld met korte gedichtjes of een spreuk: 'Dit is een mooi aanknopingspunt gebleken om met mensen in gesprek te gaan', vertelt hij. Treffend. In de gespreksgroepen die ik had op de psychogeriatrische afdeling en op de somatische afdeling, gebruikte ik poëzie

ook als opmaat voor gesprek, als illustratie bij een thema. Iets vrolijk of iets stichtelijks van Annie M.G. Schmidt of Toon Hermans.

In het verpleeghuis mocht ik in die intensieve maanden niet naar de afdelingen. Ik probeerde met beeldbellen contact te onderhouden. Elke week stuurde ik iedereen een gedicht via de interne post. *Opkikkertjes* noemde ik deze gedichten, bedoeld voor personeel en bewoners. Op zo'n moment biedt poëzie voor een geestelijk verzorger de mogelijkheid om ook op macroniveau van betekenis te zijn, dat je voor mensen die werken of leven in de setting van een organisatie verschil kunt maken. Zeker wanneer door crisis het humane aspect – in mijn geval moesten bewoners weken op hun kamer blijven – bijzonder onder druk komt te staan.

Eigenlijk laveer je in je werk als geestelijk verzorger tussen micro- en macroniveau. Dit vertaalt zich in hoe poëzie wordt toegepast. Denk aan herdenkingen, vieringen waar bewoners, familie en medewerkers bij betrokken zijn, of aan een afscheidsritueel op maat, waarbij vaak enkele gedichten worden voorgelezen, passend bij de sfeer en de bedoeling van de samenkomst. Wanneer dat wat aan de orde is, tussen de regels voelbaar is. Ik ken ook geestelijk verzorgers die gedichten of kleine tekstjes ophangen in de lift van het verzorgingshuis

of die daarvoor naast hun kantoor een plekje hebben ingeruimd. Dan is poëzie decoratie en ondersteunend voor de humaniserende sfeer die een geestelijk verzorger graag in huis wil neerzetten. In deze aanbodkant van ons werk moet poëzie niet al te particulier zijn, maar een meer algemene entree bieden tot eigen gevoelens of gedachten.

Maatwerk

Daarnaast ken ik collega's die in groepswerk deelnemers vragen zelf poëzie te schrijven – al zal dit in de verpleeghuiszorg heel zeldzaam zijn. Dan is eigen geschreven werk de ingang van het geestelijk werk. Je hebt geestelijk verzorgers die zelf poëzie schrijven. En dan bedoel ik niet gelegenhedenverzen bij een jubileum van een collega. Zelf heb ik in de afgelopen jaar twee bundels met poëzie gepubliceerd, onder andere over ontmoetingen in de verpleeghuiszorg. Maar je hebt ook collega's die poëzie schrijven als handreiking aan de lezer om er een eigen variant van te maken, juist daar waar maatwerk wordt gevraagd. Deze variant beoefent bijvoorbeeld Marinus van den Berg; je ziet varianten van zijn gedichten terug bij herdenkingen of vieringen.

Zo kan ook het werk van Anne Remijn fungeren, de tweede dichtbundel over rouw in dit stuk: hier is het staketsel, kneed het tot woorden die op jouw situatie slaan. Remijn is rouw- en verlietherapeute met een eigen praktijk in Voorschoten die zij *Tussen eb en*

Een jaar geleden

Je stierf

een jaar geleden

Soms lijkt je

weggewist door iedereen

Ik droom je vaak

jong en gelukkig

Zwetend word ik wakker

zo dichtbij en echt

je lijkt

Je naam

wordt zelden genoemd

Ik mis je

Kus je foto

Vertel je wat ik doe

en waar je bij had moeten zijn

Ik zou je naam

uit willen schreeuwen

Op het volle station

Op het drukste uur

van de supermarkt

Kom terug

vloed heeft gedoopt; de titel van haar bundel is daarop geënt. De gedichten zijn mini-atuurtjes over gestorven kinderen, ouders en geliefden. Eenvoudig en direct te begrijpen, geen poëzie waar je lang op hoeft te kauwen – of waar lang op gekauwd lijkt. Het oogt als uit de losse pols geschreven proza dat, omdat het in kleine compartimenten is gehakt, poëtisch wordt.

Voor ons werk, noch voor het werk van de verliestherapeute hoeft dat een probleem te zijn. Integendeel, vaak helpt een begrijpelijke tekst, zeker in contact met bewoners of cliënten die niet geoefend zijn in het lezen van of het luisteren naar poëzie. Rouwen is als eb en vloed, stelt de dichter. Zo'n regel opent eenvoudig de mogelijkheid tot gesprek, tot een verdiepend gesprek. Remijns poëzie, hoewel eenvoudiger van toon, past in de traditie die Van den Berg in ons werk heeft gebracht. Ook van haar gedich-

ten kun je met aanpassingen een versie maken voor een eigen gelegenheid.

Leve de gebruikswaarde

Poëzie ingezet in ons werk op micro- en op macroniveau, poëzie als afgerond kunstwerk of als bouwstenen voor woorden op maat. Dan denk ik aan die ene zin uit het juryrapport bij *Liffrente*, dat het 'zelfs een beetje verdacht' wordt gevonden om over de gebruikswaarde van goede poëzie te spreken. Natuurlijk mag poëzie *l'art pour l'art* zijn – autonoom – en een niet-gebruikswaarde hebben, maar mag ik hier dan toch een lans breken voor het belang van het tegendeel?

In de eerste cursus humanistische geestelijke verzorging (1953) schreef Jaap van Praag: 'Zo aanvaardt de raadsman zijn taak in deemoed, binnentredend in de werkelijkheid die in een ander mens vorm gekregen heeft, indachtig aan het woord: doe uw schoenen van uw voeten, want gij staat op heilige grond.' Is dat ook waarom we graag poëzie in ons werk gebruiken? Er zijn woorden, maar er blijft veel ongenoemd. Er blijft iets geheim, onaanraakbaar en het gedicht biedt troost, zonder dat je een troostend woord kunt aanwijzen ('Kijk, dit het meest troostende woord in het gedicht'). Troost bevindt zich zowel in als buiten de woorden. Zeker als je de route tussen de regels durft te volgen, is poëzie voor de geestelijk verzorger een hulpmiddel om ruimte te creëren in een gesprek. Zowel Tuinman als Remijn bieden ons ieder op hun eigen manier daartoe volop mogelijkheden, terwijl De Ronde laat zien hoe belangrijk de 'gebruikswaarde' van poëzie in begeleidingen en groepswerk kan zijn.

E. de Rooij is geestelijk verzorger bij Amstelring te Amstelveen. E-mail: ederooij@amstelring.nl.

Literatuur

Doolaard, J. (2015). *Nieuw handboek geestelijke verzorging*. Kampen: Kok.

Praag, J.P. van (1953). *Geestelijke verzorging op humanistische grondslag*. Utrecht: Humanistisch Verbond.